

կայ հարթայարկ շէնք մի է՝ անթիւ ու գեղեցիկ սիւներու վրայ, որոնք թէպէտ ընդհանրապէս նոյն ոճին վրայ են, բայց ամէնն ալ տարբեր տարբեր զարդեր ունին: Հոս կը տեսնես այս ու ասոր նման բազմաթիւ հնդիկ շէնքերու ճարտարապետներուն հանճարոյն առատութիւնը ու հիանալի ճարտարութիւնն, որ կ'երևայ աս մեծամեծ ամբարտակներուն վրայ. որոնց նմանը ուրիշ տեղ մը չենք գտներ:

(Ժ) Կրիշնակուրի խտակեաց բարեպաշտները աս երկրորդ տաճարին այնչափ չեն յաճախեր որչափ լերան վրայ շինուածին. բայց ուր թողունք մէկալ խուռն ամբոխն ու որ և իցէ աստիճանի մարդկանց այնչափ բազմութիւնը, որ ամէն օր ու ամէն ժամ կու գան հոն ու մուտքի կամարին տակը շինուած ջրհորին մէջէն ջուր կը քաշեն: Չըհորէն քիչ մը ասդին՝ վիթիարի մեծութեամբ կ'աչայ ցուլ մը կայ. ու քանի մը քայլ անդին որ երթաս՝ ուրիշ պզտիկ ցուլ մ'ալ կը տեսնես, որ քարաշէն ու քառակուսի յարկի մը տակ է. երկուքն ալ գեղեցիկ ու մեծ ճարտարութեամբ քանդակուած են. առջի ցուլին կրծիցը վրայ լայն ծակ մը բացած են, ուսկից արձանին ընդարձակութեան չափը ըստ բաւականին կրնաս իմանալ: Եւ ծակը վերը ըսուած ջրհորին կը տանի, ուր քարաշէն խիստ գեղեցիկ բազմաթիւ աստիճաններով կ'իջնեն:

Եւ երկու տաճարներուն համառօտ ստորագրութենէն ետեւ՝ պատշաճ կը սեպենք հնդկաստանի այս պարծանքը պատկերով մ'ալ ցուցնելու մեր ընթերցողացը:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Համառօտ տեսարան մը անգղիացոց մասունեագրութեան և ուսումնական վիճակին վրայ:

ԵՆԴՆԱՅԻՔ Ինչպէս Արոպայի գըլխաւոր և մեծ ազգերէն մէկը կը սեպուին քաղաքական կացութեամբ, նոյնպէս ուսումնական և մատենագրական պարծանքներու կողմանէ ալ առաջիններէն մէկը կրնան ըսուիլ. ուստի աս պատճառաւ հարկաւոր կը սեպենք գոնէ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ իրենց մատենագրութեան վրայ՝ իբրեւ ինչուան հիմա ըսածներնուս ամբողջութիւն և լրումն, և անկէ ետեւ ուրիշ յօդուածներով ալ ուրիշ ազգաց վրայ հարկաւոր եղած տեղեկութիւնները տալու չենք դանդաղիր:

Արբոր Գ դարուն մէջ գաղղիացի գաղթականներ (Կրիտանիա անցան, աւանց հետ տեսակ մը ժողովուրդ ալ անցաւ՝ որոնք Պարթ կ'ըսուէին, որոնք տեսակ մը քուրմեր էին, որոնց պաշտօնն էր դիւցազանց քաջութիւնները երգել, և պատերազմներու մէջ անոնց հետեիլ. աւանցմէ մէկն էր () սիւսիան որուն հայրը Ֆինկալ կը կոչուէր չորրորդ դարուն մէջ. ասիկայ իր բանաստեղծութիւնները հին գաղղիացոց լեզուովը շարագրեց և բոլոր ժողովրդեան բերանն էր ու ինչուան ութ և տասներորդ դարուն կէսերը դեռ 'ի գիր առնուած չէին, ու ան միջոցներուն նախ () արքէրսըն ու () միթ անգղիարէն թարգմանեցին արձակ բանաստեղծութեամբ. վերջը () լուրնէօր գաղղիարէն թարգմանեց նոյնպէս արձակ. ասոնցմէ ալ վերջը () ելգոն () էզարոթ () ի տալերէն դարձուց գեղեցիկ ոտանաւորի վրայ առնելով: () սիւսիանի բանաստեղծութեանց մէջ կը տեսնուին մեծ յարգութիւն մը մեռելոյ՝ և հանդերձեալ կենաց ակնկալութիւնը՝ դիցաբանական միջին երևակայութեանց հետ մէկ տեղ. () սիւսիան նոր ազգաց բանաստեղծութեանց և բանաստեղծից հայր կը սեպուի իրաւամբ,

ինչպէս Հովերոս Հին ազգաց . ասով անգղիական հանձարոյն պարծանք մը կրնայ աւելնալ թէ իրին հնութեամբը և թէ գրուածքին ճոխութեամբն ու յարգովը :

Ինգղիացիք ինչուան երեքտասաներորդ դար ան աստիճան բարբարոսութեմէջ էին որ ամենեւին մէջերնին մատենագրութիւնը առաջ չգնաց , և հազիւ թէ նոյն դարուն մէջ քանի մը հոգի գտնուեցաւ , որ գրիչ ձեռք առնէ . աս դարուս մէջ նշանաւոր եղան՝ ժամանակին համեմատ Սատթէոս Բարիս կրօնաւորը որ անգղիացւոց պատմութիւն մը շարագրեց և միւս կրօնաւորը Յովհ. Ֆարտուս որ Սկոտլոնդ պատմութիւնը հրատարակեց : Բայց ինչպէս վերը ըսինք՝ դեռ ինչուան աս միջոցներուս ան աստիճան ետեւ էին անգղիացիք , որ և ոչ լեզունին ձեւի կամ կանոնի տակ մըտած էր , հապա իրենց վրայ ազդեցութիւն ընող ազգին լեզուն կը գործածուէր . անոր համար առաջները քանի որ հռովմայեցիք կը տիրէին լատիներէնը գործածական լեզուն էր . ետքը երբոր սաքսոնները տիրեցին իրենց՝ սկսաւ մէջերնին մտնել գերմաներէնի գործածութիւն . վերջը երբոր Վուլֆելմոս աշխարհակալը մետասաներորդ դարուն մէջ Վաղղիայէն անյնելով տիրեց Ինգղիոյ՝ հին գաղղիարէնի գործածութիւնը սկըսաւ . աս պատճառաւ արդի անգղիարէնն ալ աս իրեք լեզուներէն ևս շատ բառեր և շատ կերպեր առած է . բայց այնչափ փոփոխութիւններ կրած են աս եկամուտ բառերն ու կերպերը որ չեն կրնար որոշուիլ շատ անգամ որ լեզուէ առաջ եկած ըլլանին :

Սերի ըսած անհաստատ վիճակին մէջ մնաց անգղիացւոց լեզուն ինչուան ԺԴ դարը , որ միջոցին Վոլֆելմոս Սուրբ սկսաւ մշակել և կանոնաւորել , աս խառն լեզուները մէկ լեզուի վերածելով իր բանաստեղծական հանձարով . ասիկայ շատ ճանապարհորդութիւններ ըրաւ , և մասնաւորապէս Խաւիա , իր ախորժակը և միտքը ազնուացնելու համար . անոր համար իտալերէն սոր-

վեցաւ ու Փեթրարքային հետ ալ ծանօթացաւ . իր բանաստեղծութիւնները աս ճամբորդութիւններէն ետքը գրեց՝ Պոքթալիոյի հետեւութեմ , որով անմաքուր և բարոյականի դէմ իմաստներ ու բացատրութիւններ լեցուն են իր բանաստեղծութիւններուն մէջ . անգղիարէն լեզուն դեռ շատ անհարթ ու խրժուփական է , և ան աստիճան աղաւաղած են բառերը՝ որ առանց մասնաւոր բառգրքի չհասկըցուիր . ասոր գրուածքները աւելի զարմանալի են , քան թէ ընթերցման արժանի : Եւ միջոցներուն ծաղկեցաւ Յովհաննէս Վաւրը բանաստեղծութեմ մէջ , որ լեզուն ալ աւելի կանոնաւորեց . և աս պատճառաւ իր բանաստեղծութիւնները աւելի դիւրահասկընալի են : Եւ երկու բանաստեղծներէն ետեւ նորէն մարեցաւ՝ հազիւ առկայ ծեալ բանաստեղծութեան հոգին , ու անոր հետ միատեղ լեզուին մշակութիւնը ու ամէն բան , և աս կիսակենդան տգիտութեան դարը տեւեց ինչուան վեշտասաներորդ դար մօտ 130 տարի . ան միջոցին որ Վուլֆելմոս Վրէյ երեւելի հելլենագէտն ու լատինագէտը Խաւիա ըրած ճանապարհորդութենէն ետ դառնալով սկսաւ ամէն տեղ սփռել անգղիացւոց մէջ օտար ազգաց գիտութիւնները . նոյնպէս Յովհ. Իկտէյթ կրօնաւորը՝ բոլոր Եւրոպայի ուսումնական քաղաքները պարտէլէն ետքը , իր գիտութիւնները կատարելագործելու համար , երբոր իր հայրենիքը դարձաւ ուսումնական յառաջադիմութեան համար դպրոց մը բացաւ ազնուականաց , ու հոն իր աշկերտներովը սկսաւ պարապիլ լեզուն կանոնաւորելու և ազգին ախորժակը կրթելու : Բայց աս բաներուս վրայ գալով կրօնական ու քաղաքական կռիւները յիսուն տարիի մը չափ ետեւ ձգեցին ազգին ուսումնական և գրաւոր յառաջադիմութիւնը . աս պատճառաւ ԺԶ դարուն ինչուան կէսերը խիստ անգլալի կերպով առաջ գնաց ազգը , որով ան միջոցին մէջ եղած տասնի չափ մատենագիրները քիչ շատ աննշանական բաներ են : Եւ դարուս պարծանք ընող

Ֆելմեթիտ աստեղաբաշխութեան ետեւէ ըլլալովը . հոգեբերդոս Պոյլ խիստ մեծ արդիւնք ունեցաւ բնաբանական ու կրօնական գրուածքներովը . բնաբանութեան ետեւէ իյնալով Լ'ստուծոյ ու կրօնքի վրայ խորին յարգութիւն ու պատկառանք մը ունեցաւ . ան պատճառաւ շատ գրուածքներ ալ ունի կրօնական նիւթերու վերաբերեալ :

Աւթւատաներորդ դարը անգղիացւոց Սիկեդարն է՝ որ Լ'ննաթագուհւոյն և Վէորգ Ան ժամանակները կ'իյնան . աս դարուս մէջ գրականութիւր և մասնաւորապէս լեզուն հսկայաբայլ առաջ գացին , և ասոնց հետ մէկտեղ ունեցան նաև պատերազմական պարծանքներ : Լ'ս դարուս մէջ անուն ընող յիսուն մատենագրէն աւելի եղաւ , որոնց մէջ քսանուերկու բանաստեղծ կայ . առաջին կարգի բանաստեղծներն են Լ. տիսըն (Յովսէփ , Վոնկրիվ Վուլքէլմոս անգղիացւոց առաջին Տերենտիոսը , Լընկ Լ'դուարդ , ասիկայ իրեք ամսուան մէջ իր երկու սիրելի աղջիկները ու իր ամուսինը մահուամբ կորսնցնելով բոլորովին մեղամաղձութիւն մը վրան տիրեց , ու ան պատճառաւ օրուան մեծ մասը քալելով կ'անցնէր՝ ու դիչերն ալ ան գերեզմաննոցը ուր թաղուած էին իր սիրելիները . աս կերպով շարագրեց Խորհրածոսիքի գիշերայինք ըսուած բանաստեղծութիւնը . Փոփ Լ'դեքսանդր որ անգղիացւոց առաջին բանաստեղծը կը սեպուի . ան աստիճան թարմ հասակէն սկսաւ ցուցնել իր հանձարը՝ որ կրնայ առանց տղայութե մարդ ըսուիլ . տասը տասնըմէկ տարեկան եղած ատենը կա տարեալ կերպով գիտէր յունարէնն ու լատիներէնը . տասուերկու տարեկան եղած ատեն շարագրեց գեղջկային կենաց դովեստը . չորեքտասանամեայ թարգմանեց Սիլիոսի մէկ կտորը ու Ստատիոսի Թեբայիդը , հնգետասանամեայ Անթառ-Ունիլըքի ըսուածը գրեց . վեշտասանամեայ իր հովուերգութիւնները շարագրեց որ լատիկրիտոսիներուն ու Սիրգիլիոսի շինածներուն գրեթէ կը հաւասարին . իր ամէնէն ընտիր գրուածքը

որ կ'ըսուի Ճաշի Բնաբանութեան շարագրեց 21 տարուան եղած ատեն . ասոնց մէջ զատ ունի նաև տասնի չափ գրուածքներ ալ թարգմանութիւն և ինքնագիր : Սամուէլ Սիչարտսըն անուանի է իր ընտիր բարոյականով շինած վիպասանութիւններովը : Լոյնպէս նաև Ֆիլտին , Սոմսըն նկարագրական քերթութիւններովը , Սոլմոս Լրէյ իր տխուր բանաստեղծութիւններովը . Լորտ Պայրըն վերջի ատեններուս առաջին համբաւատենք բանաստեղծը իր քերթողական վիպասանութիւններովն ու թատերերգութիւններովը . հաւասար անուն ունին նաև Սուր և Սուրբը Սքոթ՝ որ նաև Լափոլէոնի պատմութիւնը գրած է լաւ ու ճով : Փիլիսոփայութեան մէջ անուանի եղանակէր Սամուէլ Պրքլի Վէորգ , Սարնպրթըն , Սմիթ Լ'քամ , Հիւմ Գլաիթ , Լ'դուարդ Լիպպըն . չափաբերական , բնաբանական և աստեղաբաշխական ուսմանց մէջ ալ Տրհէյմ Ֆերկըսըն , որ գեղացի ծնաւ աստղաբաշխ մեռաւ . կրօնական ճարտասանական ու պատմական գրուածքներու մէջ Լ. թերպրի քարոզիչ . Լորտ Պոլինպրոք անուանի քաղաքագէտ . Սիտըլթըն ճարտասան , բայց իր գրուածքները լինեն քրիստոնէական կրօնի դէմ ամպարիշտ կարծիքներով որ քրիստոնէութիւնը հեթանոսութենէ առաջ եկած կը սեպէ . Հիւմ Հենրիկոս իրաւագէտ և փիլիսոփայ . Հարրիս բանասիրական և հմտական նիւթերու վրայ գրող . Էնթթըրֆիլտ բարոյական և խրատական գրուածքներու թղթեր ունի , որոնց մէջ ամենէն նշանաւորներն են իր տղուն գրած թղթերը : Էրլըք , Լարտներ , Լըլէնտ , Հըրտ Հոլքարտոս կրօնական խնդիրներու վրայ գրած են . Լոլտսմիթ որ շատ սեսակ՝ այսինքն բանաստեղծական , պատմական , բարոյական , փիլիսոփայական ու բանասիրական նիւթերու վրայ գրուածքներ ունի . Սոպերթսըն պատմաբան , և այլն :

Լոյս ամէնը հարիւրի չափ և աւելի՝ անուանի մատենագիր ունի Լ'նգղիան , որոնք ինչպէս որ տեսանք աս վերջի

դարուկէսուան ծնունդներ են . Լճ-
ղիա աս վերջի յիսուն տարուանս մէջ
բանաստեղծութեան համար ան զօրա-
ւոր ու վառվռուն հանձարները չէ ու-
նեցած , ինչ որ նախընթաց դարուն մէջ
ունեցաւ . աս ետքի տարիներուս մէջ
աւելի առաջ գացած է փիլիսոփայու-
թիւնը , պատմութիւնն ու ազգի ազգի
հմտութիւններ . իսկ չափաբերական ու
մեքենական ուսմունքներն ու ամէն տե-
սակ արուեստներն ու ձեռագործները ,
ան ապտիճան յառաջ գացած են որ ա-
տեն մը ոչ Լճղիա և ոչ Եւրոպայի ո՛ր և
իցէ տէրութեան մէջ չէ եղած :

Պարէթթի իտալացի հեղինակը անգ-
ղիացւոյ գործունէութիւնը ցուցնելու
համար , Լոնտրայի ժողովրդեան ըն-
թերցասիրուի՜ր կը նկարագրէ աս կեր-
պով՝ անցեալ դարուն վերջերը . “ Լճ-
ղիացւոյ ժողովրդեան անյագուրդ ցան-
կութիւնը նոր կամ նոր տեսնուած բա-
ներ կարդալու , այնչափ շատ է , որ մեծ
միլիոնէն ու էն մեծ միլիոնիէն (կէն կմ
Գոսպրի Բլոքի) սկսեալ , ինչուան ամենէն
խեղճ արհեստաւորը ու ամենէն շխտի
աղախինը՝ անընդհատ կարօտութիւն
ունի ուսումնական պարենի : Լճ պատ-
ճառաւ չորս հազար և աւելի ևս գրիչ
բռնող մարդիկ միայն Լոնտոնի մէջ
կը զբաղին աս պաշարը պատրաստելու և
ժողովրդեան ցանկութիւր յագեցնելու
ամէնօրեայ երեսուն և աւելի ևս զա-
նազան անուամբ ընդարձակ օրագիրնե-
րով , ու անհամար գրուածքներով ու
թղթերով . բաց ասոնցմէ օր ըստ օրէ ,
շաբաթ ՚ի շաբաթէ , ամիս յամիս կը
տպուի սուրբ գրոց համառօտութիւն-
ներ , բուսաբանական , բժշկական ու
բառգրքի պզտի տետրակներ . ուսումնա-
կան օրագիրներ , քննաբանութիւններ ,
երգիծանքներ , մատենիկներ , ներբող-
ներ ու վիպասանութիւններ՝ առանց համ-
րելու հատորաւոր գրքերը որ կը տը-
պուին տարւոյ մէջ : Լճով կարծեմ որ ա-
ռանց չափազանց մեծցրնելու կրնամ ը-
սել թէ անգղիացւոյ մէջ մէկ շաբաթուան
մէջ շատ աւելի գիրք կը տպուի , քան
թէ բոլոր Եւրոպայի մէջ մէկ տարուան

միջոց , , : Թէ որ ասկէ 70 տարի առաջ
Լճղիա աս վիճակիս մէջն էր , ամէնքը
կրնան մակաբերել թէ այս օրուան օրս
ինչ վիճակի մէջ պիտի ըլլայ Լոնտոնը
և հետեւաբար Լճղիան , որ ինչպէս ա-
մէն Եւրոպական ազգերը , նոյնպէս Լճ-
ղիան ալ հսկայաքայլ առաջ գացած է
և դեռ ալ կ'երթայ :

Լճղիացւոյ ամէն տեսակ մատենա-
գիրներն ալ՝ ուրիշ ազգաց մատենագիր-
ներէն իրենց ազգային յատուկ ոճովը կը
զանազանին . ուսումնական , բարոյա-
կան ու փիլիսոփայական գրագէտները
ամէն բանի վրայ որոշ , մանրամասն ու
հաստատուն հիմամբ խօսելով և ոչ եր-
բէք վեր ՚ի վերոյ . իսկ բանաստեղծնե-
րն ու ճարտասանները կը զանազանին
կենդանի և եռանդուն երեւակայութե-
վսեմու բարձր իմաստներով , ազնուա-
կան զգացմունքներով և բրիտանական
մեծանձնութեամբ . բայց ընդհակա-
ռակն ընդհանուր պակասութիւն մը կը
տեսնուի ընտիր ախորժակի . աս պակա-
սութեանէն ազատ են միայն Փոփի ու Լճ
տիսըն : Իսկ լեզուին ոճը բուն յատուկ
իրենց ազգային բնութեանէն առաջ կու-
գայ մանաւանդ թէ ամէն դարու երեւե-
լի մատենագրաց մտածութեան կերպին
համեմատ կը փոխուի . աս պատճառաւ
Չոսըրէն ինչուան Սթենսըր , Սթենսը-
րէն ինչուան Ռոլլըր , Ռոլլըրէն ալ ին-
չուան Փոփ լեզուն մեծամեծ փոփոխու-
թիւններ կրեց . ան աստիճան որ Փոփ
ալլաւ հասկնալով աս բանս ասանկ կ'ը-
սէ . “ Համարումը՝ որ մեր երկրորդ
կեանքն է , խիստ արագութեամբ կ'անց-
նի , ամէնէն երկայն միջոցը համարմունք-
ներնուս քառասունութը տարի է , ո-
րուն վրայ կրնանք յուսալ . մեր որդիքը
պիտի տեսնեն իրենց հարց գործածած
լեզուին անկումը . ու ինչ որ Չոսըր մե-
զի համար է , նոյնպէս պիտի համարուի
իրենց գիմացը Տրայտընին լեզուն , , :